

Europa en de opkomst van Duitsland, 1830-1871

De Duitse kwestie in Europees perspectief

Jacco Pekelder

TVGESCH 133 (2): 229–254

DOI: 10.5117/TVGESCH2020.2.004.PEKE

Abstract

Europe and the rise of Germany, 1830-1871. The German Question in European perspective

A century and a half ago Bismarck's *Reichgründung* fundamentally changed Europe's states system. It marked the end of a quest for German unity that, since the 1830s, had been a central theme of European politics. This era has so far received little attention, and only a few historians appreciate that the rise of Germany in the nineteenth century triggered not only anxiety and fear among its neighbours, but feelings of sympathy and hope as well. This article aims to chart the whole range of reactions and to reintroduce openness to this historical process. It analyses a variety of conceptions of a new European states system in order to understand how Polish, Italian, French, and British politicians and activists anticipated and tried to influence the emergence of a strong and powerful German nation state in Europe's centre. The conditionality of their support stresses the influence of these neighbouring nations on European-German relations then and now.

Keywords: German question, international relations, balance of power, perceptions, conceptions of Europe

Anderhalve eeuw geleden bracht Bismarcks *Reichsgründung* een fundamentele verandering van het Europees machts-evenwicht teweeg.¹ De proclamatie van

het Duitse Keizerrijk op 18 januari 1871 markeerde het einde van een zoektocht naar Duitse nationale eenheid die vanaf de jaren 1830 een hoofdthema van de Europese politiek was geweest. Indertijd sprak men van de 'Duitse kwestie', achteraf gezien gaat het om de *opkomst van Duitsland*: het langzame proces van Duitse nationale eenwording en de machtstoename

¹ Ik ben de Utrechtse Researchmasterstudenten Stefano Lissi en Thomas Rayner zeer erkentelijk voor hun onderzoek en de inspirerende gesprekken. Verder dank ik Frits Boterman, Eckart Conze, Jaap de Haan, Suzanne Hautvast en Andreas Rödder voor hun commentaar.

voor het Duitse centrum van Europa die daarvan het gevolg was.

Deze periode van opdoemende Duitse macht krijgt van historici van de internationale betrekkingen relatief weinig aandacht. Gebiologeerd door Duitslands verantwoordelijkheid voor de Eerste Wereldoorlog, richten zij de blik gewoonlijk op de weg van het verenigde Duitsland van 1871 naar 1914. Daardoor gaan deze historici doorgaans voorbij aan de mogelijkheid dat het decennialange proces van Duitse eenwording in de jaren ervóór bij Duitslands burenen niet alleen zorg en vrees oproep, maar ook sympathie en hoop. Ze sluiten de ogen voor de openheid van de geschiedenis vóór 1871, terwijl die zich voor de tijdgenoten, in de woorden van Thomas Nipperdey, juist toonde als 'die Fülle der möglichen Zukunft, die Unge- wißheit, die Freiheit, die Endlichkeit, die Widersprüchlichkeit'.²

Daarnaast is de bestaande historiografie vaak uitsluitend gericht op de ontwikkelingen in Duitsland: het ontstaan van Duits liberalisme en nationalisme, het Oostenrijks-Pruisische dualisme als keurslijf voor het Duits eenheidsstreven, de economische integratie via de Zollverein. De rol van het buitenland blijft meestal onderbelicht en wordt als louter reactief neergezet, waarbij de reacties van de buurlanden ook nog eens los van elkaar worden bestudeerd. Miskend blijft daardoor, wat hieronder nog nader wordt belicht, dat de Duitse kwestie juist een voortdurende wisselwerking tussen Duitsland en Europa impliceert.

Om weer zicht te krijgen op zowel de openheid van de geschiedenis als die Duits-Europese wisselwerking biedt dit artikel een Europees perspectief op de negentiende-eeuwse opkomst van Duitsland. Daarbij worden drie invalshoeken tot een nieuwe benadering gecombineerd. Allereerst zet dit onderzoek vroeger dan gebruikelijk aan, te weten met de heropleving van het Duitse liberale nationalisme vanaf het Europese revolutiejaar 1830. Sindsdien drong immers tot steeds meer buitenlandse waarnemers door dat een Duitse nationale eenwording op enige termijn zeer waarschijnlijk was.

De tweede invalshoek is de nadruk op de buitenlandse beeldvorming over en betrokkenheid bij het Duitse eenwordingsproces. De daden en ideeën (ofwel: hun *agency* en *imagination*) van vertegenwoordigers van naties in de nabijheid van Duitsland staan centraal en zij worden bovendien in onderling, Europees verband bestudeerd. Zoals hieronder nog zal blijken komen Poolse en Italiaanse nationalistenvoorbeelden al vroeg tot het inzicht dat een nationale eenwording van Duitsland ook in hun voordeel kan zijn. Zij komen met plannen voor een nieuwe Europese statenorde waarin een verenigd Duitsland een prominente plaats krijgt toebedeeld en nemen Duitse nationalistenvoorbeelden mee in hun transnationale beweging voor een Europa van vrije naties.

Door vroeger aan te zetten en een Europees perspectief in te nemen wordt het mogelijk in kaart te brengen welke ontwerpen voor een nieuwe Europese statenorde en welke plannen om die te verwezenlijken de rest van Europa ontwikkelde *in anticipatie* op het ontstaan van een sterk Duits centrum. Dat brengt de derde en laatste invalshoek in beeld: de keuze voor

² Thomas Nipperdey, '1933 und die Kontinuität in der deutschen Geschichte', *Historische Zeitschrift* 227 (1978) 86-111, aldaar 111.

nieuwe hoofdfiguren uit de buurlanden. Het gaat niet alleen om staatslieden, diplomaten en andere officiële vertegenwoordigers, maar ook om intellectuelen, journalisten en (transnationale) politieke activisten. Juist in hun uitlatingen komen de vroegtijdig en actief ontwikkelde ideeën en concepten naar voren. Als bronnen dienen naast regeringsverklaringen, politieke debatten en diplomatieke brieven dan ook publiëksboeken, persartikelen, rebelse pamfletten en aanverwante niet-statelijke documenten.

Let wel: de hier geschetste Europeïsering heeft een andere kwaliteit dan de comparatieve contextualisering van de Duitse geschiedenis die sinds de jaren zeventig onder de noemer 'Deutscher Sonderweg' bekend werd.³ Daarbij bleef de Duitse geschiedenis het *explanandum*; het ging in deze discussie in wezen om de toetsing van de negentiende-eeuwse sociale, economische en politieke ontwikkelingen in Duitsland aan een veronderstelde Europese moderniseringsstandaard. Hier gaat het om de Duitse kwestie; de daden en ideeën aangaande het complex 'Duitsland en Europa' van waarnemers en

actoren *buiten Duitsland* vormen het te verklaren fenomeen.⁴

Het idee voor deze nieuwe aanzet ontstond door de actuele opkomst van Duitsland sinds het uitbreken van de financiële en monetaire crisis in 2007-2008. De standpunten daarover oscilleren tussen de roep om actief Duits leiderschap en de onder meer met het naziverleden onderbouwde weerstand ertegen.⁵ Beter inzicht in de negentiende-eeuwse situatie kan helpen de diverse houdingen jegens Duitsland, variërend van aanklamping, ambivalentie, afkeer et cetera, beter te begrijpen.

Dit artikel begint met een korte bespreking van de relevante historiografie over de Duitse kwestie en een beknopte weergave van het ontstaan van het Duitse nationalisme en de implicaties ervan voor het Europees statenstelsel. Daarna gaat het stuk allereerst in op de verbanden tussen Duitse en Poolse liberale nationalist. Vervolgens richt de blik zich op twee toonaangevende vertegenwoordigers van respectievelijk de Poolse en Italiaanse nationale beweging, Adam Czartoryski (1770-1861) en Giuseppe Mazzini (1805-1872). Het gaat daarbij om hun

3 Canoniek voor de Sonderweg-these is: Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918* (Göttingen 1973); toonaangevend voor de kritiek is daartegenover: Nipperdey, '1933 und die Kontinuität in der deutschen Geschichte'; eveneens kritisch is: Lothar Gall, *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850-1890*. Oldenburg Grundriß der Geschichte 14 (München en Wenen 1984) 54-55; dat de discussie desalniettemin aanhoudt blijkt uit: Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1806-1933* (Bonn 2002) 1; een goede bespreking van het debat biedt nog altijd: Chris Lorenz, 'Beyond good and evil? The German Empire of 1871 and modern German historiography', *Journal of Contemporary History* 30 (1995) 729-765.

4 Met andere woorden: de hier bepleite nieuwe aanzet is een noodzakelijk correctief op de doorgeschoten opvatting van de Bielefelder Schule dat Duitslands buitenlandse politiek grotendeels de functie van de binnenlandse politiek van Pruisen-Duitsland was, zonder dat evenwel een terugval wordt bepleit in een mechanisch geopolitiek verklarende model dat de Duitse *Mittellage* als alles verzengende oorzaak ziet.

5 Vgl. Jacco Pekelder, 'Germany and Europe after 1989. The spectre of the German question versus the resilience of self-restraint' in: Eleni Braat en Pepijn Corduwener (red.), *1989 and the West. Western Europe since the end of the Cold War* (Abingdon en New York 2019) 17-26.

Satirische kaart van Europa, 1859.

Tekenaar onbekend, Rijksmuseum Amsterdam

Europaconcepties en de plek die daarin aan Duitsland werd toebedeeld.

Interessant is dat Poolse, Italiaanse en Duitse nationale bewegingen alle drie voorbeelden waren van wat John Breuilly (Londen) 'verenigingsnationalisme' of 'pan-nationalisme' heeft genoemd. In deze voor het negentiende-eeuwse Europa kenmerkende vorm wilden nationalistten een gefragmenteerde natie verenigen tot één staat. Hoewel ze daarbij de eigen natie vooropstelden, zagen en gedroegen ze zich toch vaak als leden van een gemeenschappelijke Europese intellectuele beweging; de constructie van hun

nationalistische leer was een transnationaal proces.⁶

Vervolgens analyseert het artikel de houding van Napoleon III (1808-1873), die ook als radicale nationalist begon, maar, anders dan zijn Poolse en Italiaanse 'vrienden', als keizer der Fransen later daadwerkelijk een poging kon wagen zijn voorstelling van Europa te realiseren. Als contrapunt dient aan het eind nog

6 John Breuilly, 'Nationalism and national unification in nineteenth-century Europe' in: John Breuilly (red.), *The Oxford handbook of the history of nationalism* (Oxford 2013) 149-174, aldaar 149, 151.

Groot-Brittannië, een land dat, zo blijkt uit een schets van de Duitslandvisie van de politieke elite en de publieke opinie, de Duitse eenwording zonder groot concept en vergelijkbaar nationalistisch denkka-der te lijf lijkt te zijn gegaan.

Duidelijk was dat deze Europese naties de opkomst van Duitsland steeds vanuit hun eigen politieke agenda benaderden en in hun toekomstplannen ruimte reserveerden voor een verenigd Duitsland dat tegemoetkwam aan de eigen idealen. Pas na teleurstellende ervaringen met de Duitse nationale beweging openden de vertegenwoordigers van de naburige naties de ogen voor de mogelijkheid dat het eenwordingsproces uiteindelijk een ander Duitsland zou voortbrengen dan verwacht. Toen pas trad duidelijk de ambivalentie en voorwaardelijkheid aan het licht waarmee zij de opkomst van Duitsland in de negentiende eeuw tegemoet traden. Een conditionaliteit die na de Duitse eenwording niet zonder gevolgen kon blijven voor de verhouding tussen Europa en het nieuwe Keizerrijk in haar midden.

Historici over de Duitse kwestie

Dit onderzoek naar het Europees perspectief op de negentiende-eeuwse opkomst van Duitsland is ingebed in de literatuur over de reeds genoemde Duitse kwestie. Al in de negentiende eeuw rangschikte die term het 'Duitse probleem', het synoniem dat veel Angelsaksische auteurs gebruiken, in een reeks van 'kwesties' die de bestaande statenorde, in 1815 door het Congres van Wenen geschapen, ernstig op de proef stelden. Vooral de parallel met de Poolse en Italiaanse kwesties drong zich destijds op. De wetenschappelijke

literatuur over de Duitse kwestie is rijk en veelzijdig, maar ze vertoont ook opmerkelijke tegenstellingen en lacunes. Zo bestaat, wat periodisering aangaat, een onuitgesproken spanning tussen auteurs die haar strikt reduceren tot één specifieke historische periode en auteurs die haar lijken te beschouwen als een structureel probleem van de Europese politiek sinds de vroegmoderne tijd.

Geschiedwetenschappers binnen de eerste categorie hanteren meestal het tijdvak 1806 tot 1871: grofweg de lange overgangstijd van de opheffing van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie tot de oprichting van het nieuwe Duitse Keizerrijk.⁷ Andere auteurs die de Duitse kwestie reduceren tot één periode – vaak zijn dat politicologen of journalisten – wekken daarentegen de indruk dat het Duitse vraagstuk de Europese politiek pas sinds 1871 begon te bepalen. Meestal gaat het hierbij om uitgesproken voorbeelden van presentisme, uitgelokt door een actuele toename van (West-)Duitse invloed in Europa.⁸ Toch hebben de meesten altijd al wel enig besef van wat Andreas Rödder (Mainz) de 'geopolitieke structurele geschiedenis van de Duitse kracht in Europa' noemt.⁹

7 Een sterk voorbeeld is: Anselm Doering-Manteuffel, *Die deutsche Frage und das europäische Staatensystem 1815-1871* (2de druk; München 2001).

8 David Calleo, *The German Problem reconsidered. Germany and the world order 1870 to the present* (Cambridge etc. 1978); Hans Kundnani, *The paradox of German power* (Londen 2014); Robert Kagan, 'The New German Question: What happens when Europe comes apart', *Foreign Affairs* 98 (2019) 108-121.

9 Andreas Rödder, *Wer hat Angst vor Deutschland? Geschichte eines europäischen Problems* (Frankfurt am Main 2018) 13.

Daarmee slaan ze de brug naar die (geschied)wetenschappers die het Duitse vraagstuk, terecht, sterker historiseren en de wortels ervan al ruim vóór 1871 traceren. Volgens hen is de Duitse kwestie als sinds 1648 (Vrede van Westfalen) een structureel kenmerk van de Europese statenorde en is ze ook nu nog van essentiële betekenis voor de Europese politieke verhoudingen op ons continent. Een van de leidende historici uit die tweede categorie is Wolf D. Gruner (Rostock/Hamburg). Meer dan de meeste anderen is hij erin geslaagd de verleiding van al te krappe voorstellingen van wat nu eigenlijk de Duitse kwestie is te weerstaan. In plaats daarvan presenteert hij complexe lijstjes van 'Hauptbestimmungsfaktoren', waarbij de basisgedachte is dat de Duitse kwestie alleen in wisselwerking tussen Duitsland en zijn Europese burenen kan worden begrepen.

Het gaat, betoogt Gruner, bij de Duitse kwestie ten eerste om de wederzijdse, vaak tot nationale stereotypingen verharde beeldvorming tussen Duitsland en zijn burenen. Ten tweede speelt de geografische ligging van Duitsland in het midden van Europa een cruciale rol. Ten derde gaat het om de combinatie van die locatie met Duitslands demografische én economische potentieel. Op de vierde plaats draait het om de veiligheid van Europa in relatie tot dat bevolkingsrijke, intellectueel en economisch hoogontwikkelde Duitse centrum. Als vijfde punt voert Gruner ten slotte nog de constitutionele ordening van Duitsland op, omdat alleen een legitiem en stabiel bestuur het buitenland voldoende vertrouwen geeft

om vreedzaam met Duitsland samen te willen en kunnen leven.¹⁰

Met die nadruk op de wisselwerking tussen de staatsvorm c.q. staatsvorming in Duitsland en het Europese statenstelsel grijpt Gruner terug op een inzicht dat de historicus Arnold Herrmann Ludwig Heeren al in 1816 te berde bracht. Het was het jaar waarin de zogeheten Bondsvergadering van de door het Verdrag van Wenen (1815) ingestelde Duitse Bond in Frankfurt haar werkzaamheden opvatte. Tegen de achtergrond van dat nieuwe begin van Duitse politieke samenwerking wees Heeren destijds al zeer treffend op de wisselwerking daarvan met het Europese statenstelsel:

Der deutsche Bundesstaat macht geographisch den Mittelpunkt dieses Systems aus [...] und nicht leicht kann auf der einen oder andern Seite unseres Welttheils sich etwas ereignen, was ihm gleichgültig bleiben könnte. Aber in Wahrheit auch den fremden Mächten kann es nicht gleichgültig sein, wie der Centralstaat von Europa geformt ist!¹¹

Zou Duitsland in plaats van als losse confederatie juist als centralistisch koninkrijk georganiseerd zijn, dan zou het dat land met zijn ligging en potentiële macht zwaar vallen lang de verleiding te weerstaan om een greep naar de almacht in Europa te doen. 'Die Entstehung einer einzigen und unumschränkten Monarchie in Deutschland

¹⁰ Wolf D. Gruner, *Die deutsche Frage in Europa 1800-1990* (München en Zürich 1993) 36-39.

¹¹ A.H.L. Heeren, *Der Deutsche Bund in seinen Verhältnissen zu dem europäischen Staatensystem; bei Eröffnung des Bundestags* (Göttingen 1816) 11.

würde binnen kurzem das Grab der Freyheit von Europa.¹² Dit artikel schaarst zich nadrukkelijk achter de met Heeren begonnen denktraditie, omdat alleen zo de samenhang tussen structurele en conjuncturele factoren, tussen universele en incidentele elementen in de relatie van Duitsland en Europa duidelijk kan worden.

Zoals hiervoor al betoogd, biedt de historiografie tot nu toe weinig inzicht in die Europese dimensie van de Duitse kwestie. In de regel wordt louter gevraagd wat regeringen en politieke groeperingen in Duitsland zelf voor een geordend en vreedzaam samenleven van de Duitse natie met de naburige Europese naties gedaan of nagelaten hebben. Er is natuurlijk wel onderzoek gedaan naar de diplomatieke verhoudingen tussen Duitsland en individuele Europese mogendheden, maar ook die studies concentreren zich meestal op weergave van *reacties* op Duitse ontwikkelingen, zonder dat een hoger abstractieniveau wordt bereikt.¹³ Daardoor blijft het zicht op de eigen ideeën over de Duitse kwestie van politieke leiders en andere actoren en commentatoren in Duitslands buurlanden zeer beperkt. Zelfs

publicaties over de Duitslandpercepties in buitenlandse persorganen staan door de bank genomen nauwelijks bij de achterliggende politieke ideeën stil.¹⁴

Europa en het negentiende-eeuwse Duitse nationalisme

Dat gebrek aan een Europees perspectief strookt niet bij de Duits-Europese verwevenheid die ook uit de ontstaansgeschiedenis van het nationalisme in Duitsland spreekt. Eerste voorbeelden daarvan zijn te vinden in de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw. Terwijl het Heilige Roomse Rijk als politiek tehuis almaar zwakker leek te worden, zochten Duitse intellectuelen in culturele tradities een nieuwe drager van de Duitse identiteit. Zoals de invloedrijke theoloog en filosoof Johann Gottfried Herder het formuleerde, konden ook culturele gewoontes, liederen en sagen als legitieme uitingen van de identiteit van volkeren gelden. In politieke zin vertaalde zich dat in een roep om een sterker Rijksbestuur, opdat, zo was te lezen in een vlugschrift uit 1785, alle Duitsers eindelijk zeggen konden: ‘Wir sind eine Nation!’¹⁵

12 Ibidem, 11-12; vgl. Wolf D. Gruner, *Der Deutsche Bund 1815-1866* (München 2012) 25.

13 Enkele goede uitzonderingen voor de periode 1815-1871 zijn: Werner E. Mosse, *The European Powers and the German Question, 1848-71. With special reference to England and Russia* (Cambridge 1958); Raymond Poidevin en Jacques Bariéty, *Frankreich und Deutschland: die Geschichte ihrer Beziehungen, 1815-1975* (München 1982); Frank Lorenz Müller, *Britain and the German Question. Perceptions of nationalism and political reform, 1830-1863* (Basinkstoke 2001); Jörg Hackmann en Marta Kopij-Weiß, *Nationen in Kontakt und Konflikt. Deutsch-polnische Beziehungen und Verflechtungen 1806-1918*. *Deutsch-Polnische Geschichte* 3 (Darmstadt 2014); zie verder de bibliografie van: Doering-Manteuffel, *Deutsche Frage*.

14 Een interessante uitzondering is: Rolf Dieter Linckenheil, *Die "Revue des Deux Mondes" und Deutschland. Zeitgenössische französische Kommentare zu den politischen Vorgängen in und um Deutschland der Jahre zwischen 1830 und 1871* (Schramberg/Schwarzwald 1962). Interessant zijn ook de aan Duitsland gewijde passages in: W. Feldman, *Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795-1914)*. *Neudruck der Ausgabe 1917* (Osnabrück 1964).

15 Wolfram Siemann, *Vom Staatenbund zum Nationalstaat: Deutschland 1806-1871*. *Die neue deutsche Geschichte* 7 (Frankfurt am Main 1995) 297-300; vgl. Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Utrecht etc. 2013) 27-38.

De Franse Revolutie, de republikeinse expansiedrang richting de Rijn en de napoleontische onderwerping van de Duitse landen leidden vervolgens voor het eerst tot een krachtig, gepolitiseerd Duits nationaal bewustzijn. Zo presenteerde al in 1806, het jaar van de uiteindelijke opheffing van het Rijk, het anonieme vlugschrift 'Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung' een visioen van een groot land dat niet langer door zijn graafschappen, steden en vorstenhuizen werd bepaald, maar dat zelf als hoger doel kon gelden. Tijdens de *Befreiungskriege* van 1813 werd dat nieuwe nationale ideaal vervolgens een breed gedragen inspiratiebron voor de strijd tegen Frankrijk en voor een nieuw Duits politiek verbond.¹⁶

Daarbij traden meteen ook twee ernstige complicaties voor Europa aan het licht van het Duitse *culturele* natiebeseef. Ten eerste waren de grenzen van Duitsland allerm minst scherp getrokken: in alle randgebieden leefden Duitse taalgemeenschappen te midden van andere culturen. Ten tweede construeerde de Duitse natie zich in hoge mate als antipode van de Franse; dit belastte het nabuurschap zeer.

Met de creatie van de Duitse Bond kwam het Congres van Wenen aan de wens van een sterke Duitse nationale staat niet werkelijk tegemoet. Hoewel in sommige staten constituties werden ingesteld of beloofd, leek deze confederatieve organisatie van vorsten en enkele vrije steden de uitlevering van zowel de nationale als de burgerlijke belangen aan vorstelijke willekeur nog completer te maken dan die voor de Franse tijd was

geweest. Onbevredigend was ook dat met de koningen van Engeland, Denemarken en Nederland drie vreemde vorsten tot de Duitse Bond toetraden.¹⁷ Daarnaast strekten de territoria van de beide Duitse grote mogendheden, Oostenrijk en Pruisen, zich uit tot gebieden buiten de Bond, wat evenmin voldeed aan de principes van de modern geachte nationale staat.¹⁸

Na 1815 bleef er om deze redenen een spanning bestaan tussen droom en werkelijkheid van de politieke organisatie van de Duitse natie. Tot 1871 deden zich dan ook periodes voor waarin het vuur van eenheidsstreven opvlamde, waarop dan meestal een langere periode van harde repressie volgde. Dat begon tussen 1815 en 1819 met een beweging van vooral studenten met als hoogtepunt het Wartburgfest bij Eisenach in 1817. Tussen 1830 en 1833 volgde een korte, felle opleving met als hoogtepunt het Hambacher Fest in de Pfalz in 1832. Vervolgens leidden de Maartrevoluties van 1848 tot de poging van het al-Duitse parlement in de Frankfurter Paulskirche om een nieuw nationaal-liberaal rijk op te richten. Na de mislukking in 1849 liep dit uit op restauratie van de gehate Duitse Bond. Ten slotte ontstond in reactie op de Italiaanse Oorlog van 1859 een nieuwe nationale beweging. Deze zou in de jaren 1860 de publieke basis vormen voor Bismarcks door oorlogen tegen

16 Siemann, *Vom Staatenbund zum Nationalstaat*, 304-308.

17 Voor respectievelijk Hannover, Holstein en Lauenburg, en Luxemburg. Toen na de Belgische afscheiding in 1839 de westelijke helft van Luxemburg een Belgische provincie werd, trad de Nederlandse koning als het ware nog eens toe tot de Duitse Bond als hertog van de Nederlandse provincie Limburg. Zie: A.M.J.A. Berkvens, 'Staatkundige geschiedenis van 'Limburg' 1794-1867', *Ars Aequi* (2008) 886-894.

18 Siemann, *Vom Staatenbund zum Nationalstaat*, 320-321.

Denemarken (1864), Oostenrijk (1866) en Frankrijk (1870-1871) gekenschetste, van bovenaf opgelegde eenwordingspolitiek. De natiestaat die daarvan het resultaat was, vertoonde veel autoritairder trekken dan de nationaal-liberalen van 1817, 1832, 1848 of zelfs 1859 voor mogelijk hadden gehouden.

Gedurende de gehele periode, vooral vanaf het revolutiejaar 1830, volgden politici en politieke commentatoren in de belangrijkste Europese staten de ontwikkelingen in Duitsland met argusogen. Zoals gezegd, beschouwden zij de staatkundige organisatie van het Europese midden als essentieel voor de vrede van het continent. Tot in 1819 traden de vijf grote mogendheden zelfs gezamenlijk op tegen het gevaar van een Duitse revolutie, zoals ze ook elders liberalisme en nationalisme onderdrukten.¹⁹

Toch toont de geschiedenis ook een opmerkelijke afzijdigheid van de grote mogendheden op de momenten dat de Duitse eenwording daadwerkelijk concrete vorm leek aan te nemen. In 1848-1849 en in de jaren 1860 was er bij de regeringen in Moskou, Londen en Parijs natuurlijk van verhoogde aandacht voor Duitsland sprake, maar van serieus pogen de ontwikkelingen daar, alleen of 'in concert', te beïnvloeden kwam het niet. Hieronder wordt duidelijk dat dit gebrek aan actie en samenwerking op zijn minst deels te herleiden is tot de specifieke blik waarmee deze burens Duitsland bekeken en de specifieke concepten die zij over 'Duitsland en Europa' ontwikkelden.

Samen optrekkende nationalisten

In 1832 vond in Hambach in de Beierse Pfalz (destijds Rheinprovincz geheten) het Nationalfest der Deutschen plaats. Het was een driedaags, semilegaal festival voor persvrijheid en nationale eenheid dat de Duitse kwestie opnieuw op de Europese politieke agenda zette. De festiviteiten vormden het hoogtepunt van een periode vol burgerlijke, liberaal-nationale onrust in vele Duitse staten. De eerste aanzet was al in juli 1830 gegeven toen in Parijs de restauratieve monarchie van de Bourbons ten val was gebracht. Opstanden in België, Polen en Italië stuwden het activisme onder Duitse liberalen nog verder op. De Novemberopstand in Warschau tegen de Russische dominantie leidde in grote delen van Duitsland zelfs tot een ware solidariteitsgolf, destijds *Polenfreundschaft* en *Polenbegeisterung* genoemd en later spottend als *Polenschwärmerei* weggezet.²⁰

Die solidariteit uitte zich bijvoorbeeld vanaf de nazomer van 1831 toen rond 10.000 Poolse vluchtelingen, met name officieren van het opstandige leger, zich na hun nederlaag tegen de Russen via Duitsland naar hun ballingschap in Frankrijk trokken. In elke stad op de voorgeschreven routes werden zij door de Duitse burgerij met bewijzen van grenzeloze gastvrijheid overladen. In zijn memoires uit 1860 herinnerde zich Otto von Corvin, een Duitse progressieve publicist van Pruisisch-Poolse afkomst, de toenmalige *Wilkommenskultur*. Hij vertelde hoe de burgers van Mainz, waar hij

19 Beatrice de Graaf, *Tegen de terreur. Hoe Europa veilig werd na Napoleon* (Amsterdam 2018) 259-261.

20 Gabriela Brudzyńska-Němec, 'Polenbegeisterung in Deutschland nach 1830', *European History Online (EGO)* (Mainz 2010) <http://www.ieg-ego.eu/brudzynskanemecg-2010-de> (geraadpleegd op 7 november 2019).

Das Hambacher Fest am 27. Mai 1832: de optocht naar het slot, met centraal de Duitse en de Poolse vlag. Vrije interpretatie van negentiende-eeuwse gravure, vermoedelijk 1948.

Schilderij door Hans Mocznay, Deutsches Historisches Museum, Berlijn

destijds als Pruisisch officier gelegerd was, de Poolse militairen vereerden.

Das war natürlich; was man selbst nicht hat, bewundert man am meisten an andern, und der Heldenmut der Polen fand daher bei allen deutschen Philistern den ungemessensten Beifall. [...] Die Mainzer Bürger machten es sich, wie es schien, zur Ehrensache, die polnischen Gäste nie nüchtern werden zu lassen.²¹

²¹ Otto von Corvin (volledige achternaam: von Corvin-Wiersbitzki) over het enthousiasme voor Polen in Mainz in 1832, oorspronkelijk gepubliceerd in 1860, in: Helmut Bleiber en Jan Kosim, (red.), *Dokumente zur Geschichte der deutsch-polnischen Freundschaft 1830-1832* (Berlijn (Oost) 1982) 367-368.

Ook op het Hambacher Fest speelde de Polenfreundschaft een grote rol: onder de 20.000 tot 30.000 deelnemers bevonden zich talrijke Polen en naast het zwart-rood-goud van het liberaal-democratische Duitsland wapperde ook de rood-witte vlag van Polen. Steeds weer klonk uit Duitse kelen het toen nog officieuze Poolse volkslied 'Nog is Polen niet verloren'. In de officiële redevoeringen noemden men Polen 'die nobelste Nation auf Gottes Welt' en 'den Retter Europas vom Joch der Tyrannei'.²²

²² Gerd Koenen, "Vormärz" und "Völkerfrühling" – ein deutsch-polnischer Honigmond? in: Ewa Kobylińska, Andreas Lawaty en Rüdiger Stephan

Portret van de Poolse politicus Adam Czartoryski, circa 1831.

Tekening door De Antoni, Rijksmuseum Amsterdam

De Poolse nationale beweging reageerde op die eerbewijzen niet alleen met dankbaarheid, maar trachtte de Duitse Polenfreundschaft ook voor de strijd voor Poolse onafhankelijkheid te gebruiken. In een boodschap van het in Parijs gevestigde, links gerichte Poolse Nationale Comité aan de bezoekers in Hambach herinnerde zijn voorzitter, de historicus Joachim

(red.), *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe* (München etc. 1993) 79-84, aldaar 81; zie voor een volledige Duitse vertaling: Józef Wybicki, 'Lied der polnischen Legionen in Italien' in: Krzysztof Dybciak (red.), *Polen im Exil. Eine Anthologie* (Frankfurt am Main 1988) 64-65.

Lelewel, 'de Duitse broeders' eraan dat de Polen al in mei 1791 – kort voor de tweede deling van hun land – met hun destijds aangenomen zeer liberale constitutie het 'große Prinzip der Volks-Souveränität [...] als die erste Bedingung des Fortbestehens der Volksfreiheit' hadden erkend.²³

Met die – nogal complexe – redenering maakte Lelewel er aanspraak op dat de Poolse strijd de strijd van alle vrijheidslievende naties was. Anders gezegd: hij poogde de Duitsers moreel te dwingen om

²³ Zoals geciteerd in: Hackmann en Kopij-Weiß, *Nationen in Kontakt und Konflikt*, 42.

de logische consequentie uit hun verering van de Polen te trekken en niet alleen voor de bevrijding van hun eigen land, maar ook voor die van Polen te strijden.

Deze poging duidt er al op dat Poolse, Italiaanse en andere Europese patriotten van mening waren dat de Duitse Bond een centrale rol speelde in het kaartenhuis van het in 1815 opgerichte heel Europa omvattende statenstelsel. Kon men de Duitse Bond ten val en een verenigd Duitsland tot stand brengen, dan zou er in Europa een nieuwe orde ontstaan waarin voor Polen, Italië en andere onderdrukte naties de verhoopde nationale zelfbeschikking was weggelegd. Vanuit die gedachte werkten Poolse, Italiaanse en andere patriotten graag met hun Duitse tegenvoeters samen. Een stormloop van enkele tientallen jonge Duitse radicale nationalistes op twee wachtposten in Frankfurt in 1833 werd bijvoorbeeld gecoördineerd met een gelijktijdige invasie van Zuidwest-Duitsland door een legioen Pools migranten vanuit het Franse Besançon.²⁴

Czartoryski's 'Europese Republiek'

Deze instrumentele visie op de Duitse kwestie sprak ook uit het belangrijkste voorbeeld van Pools denken over de internationale politiek in deze jaren. Het betreft de plannen van prins Adam Czartoryski, een telg van een van de aanzienlijkste Poolse geslachten die bijna zeventig jaar

lang in de hoogste kringen van Europa optrad als aristocratische, gecultiveerde, diplomatieke vertegenwoordiger van de Poolse zaak. Tussen 1804 en 1807 was deze vriend en vertrouweling van de jonge tsaar Alexander zelfs *de facto* Ruslands minister van Buitenlandse Zaken.

Al kort tevoren, in 1803, ontwierp Czartoryski, een hoogst complex plan voor een nieuw 'door Rusland te realiseren politiek systeem'.²⁵ Terwijl Napoleon grote delen van Duitsland in zijn macht bracht, tekende Czartoryski een alternatieve kaart van Centraal-Europa: een Duits nationaal rijk, onafhankelijk van zowel Oostenrijk als Pruisen en georganiseerd als federatie naar model van de Verenigde Staten van Amerika of als confederatie à la de Nederlandse Republiek of het Zwitserse *Eidgenossenschaft*. Bijna profetisch klinkt zijn raad aan Alexander om zo snel mogelijk het Duitse nationaal gevoel wakker te schudden vóór Pruisen zich van de Duitse zaak meester zou maken.²⁶

Deze ideeën over Duitsland waren slechts een onderdeel van een masterplan voor een herschikking van Europa op basis van staten met meer nationale homogeniteit en meer natuurlijke grenzen. Zo zou een 'natuurlijk evenwicht' ontstaan, dat indien nodig door de beide vleugelmogendheden Engeland en Rusland actief gestabiliseerd zou kunnen worden. En er ontstond in dit concept natuurlijk

24 Beide acties mislukten overigens, zie: Hans Schenk, 'Deutsch-polnische Beziehungen 1831 bis 1848' in: Friedrich P. Kahlenberg (red.), *Aus der Arbeit der Archive: Beiträge zum Archivwesen, zur Quellenkunde und zur Geschichte. Festschrift für Hans Booms*. Schriften des Bundesarchivs 36 (Boppard am Rhein 1989) 678-697, aldaar 688.

25 Adam Czartoryski, 'Sur le Système politique que devoit suivre la Russie présenté et lu la meme année à l'Empereur Alexandre', opgenomen in: Patricia Kennedy Grimsted, 'Czartoryski's system for Russian foreign policy, 1803. A memorandum, edited with introduction and analysis', *California Slavic Studies V* (1970) 19-92.

26 M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770-1861* (Princeton, N.J. 1955) 34-35.

ook een nieuwe Poolse staat, waarvan het grondgebied goeddeels samenviel met het territorium van het in de late achttiende eeuw tussen Rusland, Oostenrijk en Pruisen opgedeelde Pools-Litouwse Gemenebest. De tsaar zou van dit nieuwe Polen de constitutioneel ingeperkte koning zijn. Met dit meer dan ambitieuze ontwerp voegde Czartoryski zich in de denktraditie van het zoeken naar een Europees systeem van 'eeuwige vrede', waarin onder meer Abbé de Saint-Pierre, Jean-Jacques Rousseau en Immanuel Kant hem al waren voorgegaan.²⁷

Aan het overwegend anti-Poolse Russische hof werd Czartoryski's plan om die reden ook wel afgedaan als de 'République de Sully', een verwijzing naar het nooit verwezenlijkte 'Grand Dessein' van een Europese 'Christelijke Republiek' van de Franse hertog Maximilien de Sully uit de 17de eeuw.²⁸ Deze spot kon echter niet verhinderen dat de prins een deel van zijn ideeën als adviseur van de tsaar op het Weens Congres wel degelijk wist te realiseren: er kwam in 1815 een nieuw Pools koninkrijk met een eigen constitutie dat in personele unie met Rusland verbonden was. Ook daarna bleef Czartoryski vijlen en schaven aan zijn concept en in 1830, aan de vooravond van de Novemberopstand, publiceerde hij onder de titel *Essai sur la Diplomatie* anoniem een uitgebreidere versie.²⁹

27 W.H. Zawadzki, *A man of honour. Adam Czartoryski as a statesman of Russia and Poland 1795-1831* (Oxford 1993) 73, 79-80, 87-88.

28 Kukiel, *Czartoryski*, 34-35. Sully wekte overigens de indruk dat het plan eigenlijk door zijn heer en vriend koning Henri IV was bedacht.

29 Adam Czartoryski, *Essai sur la diplomatie, manuscrit d'un philhellène, publié par M. Toulouzan* (Parijs 1830).

Na zijn definitieve breuk met Rusland in 1831, als politiek leider van de conservatief-liberale vleugel van de Poolse nationale beweging, maakte hij dit plan tot fundament van zijn voor een beweging in ballingschap werkelijk grandioze 'paradiplomatie'. Als potentiële partner was 'Duitsland' in zijn ogen echter meestal niet veel belovend; Czartoryski zette zijn kaarten meestal op Frankrijk en Engeland en soms zelfs op het Osmaanse Rijk. Die landen trachtte hij tot een oorlog tegen Rusland aan te zetten.³⁰ Toch hield Czartoryski Duitsland wel in het vizier. Toen hij in 1847-1848 een kans op een Duitse revolutie ontwaarde, stuurde hij meteen diplomatieke agenten naar enkele Duitse hoofdsteden. In maart 1848, nadat de revolutiegolf ook Berlijn had overspoeld, reisde hij zelfs hoogstpersoonlijk naar de Pruisische hoofdstad om in de gunst te komen bij de nieuwe liberale regering. Die leek aanvankelijk leek inderdaad op oorlog met Rusland aan te koersen, maar dat duurde tot frustratie van de Polen niet lang.³¹

Mazzini's 'Verenigde Staten van Europa'

Net als Czartoryski verkondigde ook de Italiaanse revolutionair en nationalistisch denker Giuseppe Mazzini dat het nationalisme enerzijds en de Europese solidariteit anderzijds geen tegengestelde concepten hoefden te zijn. Nadat hij in 1831 in Marseille al de vereniging 'Jong Italië'

30 Hans Henning Hahn, *Außenpolitik in der Emigration. Die Exildiplomatie Adam Jerzy Czartoryskis 1830-1840* (München en Wenen 1978) 245-254.

31 Kukiel, *Czartoryski*, 258-259, 262-269.

had opgericht, bedoeld om de Habsburg-dynastie te verdrijven, die sinds 1815 het schiereiland domineerde, en de Italiaanse natie te verenigen,³² initieerde hij in 1834 in Bern de oprichting van 'Jong Europa', waaraan ook Poolse en Duitse patriotten deelnamen.³³

Deze samenwerking van Europese patriotten was in zijn ogen absoluut noodzakelijk, omdat de Weense orde enkel door

aanvallen op vele fronten vernietigd kon worden. Hij sprak daarom van een niet al te verre toekomst van samenwerking van alle vrije naties in een losse Europese federatie met een gekozen assemblee voor de noodzakelijke uitruil van belangen. Dit was meer dan een oorlogsverklaring aan het Weense systeem, dit was de presentatie van een brutaal alternatief.³⁴

Volgens Mazzini zou het succes van deze Europese revolutie vooral afhangen van de strijd voor een verenigd Duitsland. In een proclamatie aan het Duitse volk sprak hij er dan ook van dat 'de mensheid' de Duitsers met een 'missie van wezenlijke betekenis' had bedacht.

32 Denis Mack Smith, *Mazzini* (New Haven en Londen 1994) 5-6; Mazzini ontpopte zich in de jaren erna tot een enorm actieve, geestelijke inspirator en centrale organisator van de Italiaanse nationale beweging. Zie: Lucy Riall, *Risorgimento. The history of Italy from Napoleon to nation-state* (Houndmills en New York 2009) 132-138.

33 Mack Smith, *Mazzini*, 12.

34 *Ibidem*, 11-12.

Jullie staan voor de taak om een heel ras te bevrijden. Jullie zullen de beschaving van het noorden aanvoeren. Jullie zullen in het noorden het principe van de burgerlijke en politieke vrijheid verwezenlijken, zoals jullie jaren geleden [d.i. ten tijde van de Duitse hervormer Luther] het principe van religieuze en intellectuele vrijheid hebben gerealiseerd.³⁵

Dat Duitsland die sleutelrol vervulde, had volgens Mazzini drie redenen. Ten eerste zou de totstandkoming van de Duitse natiestaat op zichzelf al het einde van de Duitse Bond betekenen, die 'politiestaat die toch enkel de belangen van de twee [Duitse] grote mogendheden dient'.³⁶ Ten tweede zou het Habsburgse Rijk erdoor verzwakt worden, wat natuurlijk de kansen op vestiging van een Italiaanse natiestaat enorm zou doen toenemen. Ten slotte zou een verenigd Duitsland de weg vrijmaken voor de Poolse revolutie. In een artikel met de titel 'Duitslands plichten' betoogde Mazzini dat de Duitse vorsten verantwoordelijk waren voor het uitgummen van de Poolse staat aan het einde van de achttiende eeuw. Duitsland had daarom de morele plicht om dit onrecht ook weer ongedaan te maken.³⁷

35 Giuseppe Mazzini, 'La giovine Italia ai popoli di Germania e agli uomini liberali di Francia [1832]', *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini 2* (Milaan 1861) 304-345, aldaar 343.

36 Giuseppe Mazzini, 'Dell' unità Italiana [1833]', *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini 3* (Rome 1877) 193-270, aldaar 221.

37 Mazzini stelt Duitsland hier overigens gelijk aan Pruisen, zie: Giuseppe Mazzini, 'Doveri dell' Alemagna [1832]', *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini 1* (Milaan 1862) 291-296, aldaar 292.

Ondanks of wellicht juist vanwege deze speciale rol voor Duitsland bleek de samenwerking met de Duitse leden van 'Jong Europa', die de grootste nationale afdeling vormden, nogal moeizaam te verlopen. 'Jong Duitsland' telde tamelijk veel intellectuelen en arbeiders die sterk aankoersten op de sociale revolutie, terwijl Mazzini met een oog op de noodzakelijke breedte van de nationale beweging de nadruk liever legde op solidariteit tussen de verschillende sociale klassen. Bovendien zagen de Duitsers niet in waarom ze het leiderschap van Italianen moesten accepteren.³⁸

Terwijl de sociale en politieke spanningen in Europa en juist ook in Duitsland toenamen, richtte Mazzini begin 1847 in Londen – zijn ballingsoord sinds 1837 – een People's International League op. Een van zijn uitgangspunten daarbij was dat de Europese naties in de toekomst een gemeenschappelijke markt moesten vormen, 'waarin geen enkel lid tekort zou moeten komen of eraan gehinderd zou worden om zijn krachten te ontvouwen, zolang dat andere leden niet zou benadelen'.³⁹ Toen Mazzini een jaar later zelfs de kans kreeg in het revolutionaire Milaan een krant uit te geven, brak hij opnieuw een lans voor de idee van een Europese eenheid van gedeelde belangen. Rond die tijd bepleitte hij zelfs de creatie van de 'Verenigde Staten van Europa', een idee dat vanaf 1849 door de Franse schrijver

38 Roland Sarti, 'Giuseppe Mazzini and Young Europe' in: C.A. Bayly en Eugenio F. Biagini (red.), *Giuseppe Mazzini and the globalisation of democratic nationalism, 1830-1920* (Oxford en New York 2008) 275-297, aldaar 289.

39 Mack Smith, *Mazzini*, 52.

Victor Hugo werd gepopulariseerd.⁴⁰ Duitsland speelde daarin overigens geen bijzondere rol.

Napoleon III en het nationaliteitenprincipe

De enige negentiende-eeuwse Europese profeet van het nationalisme die ook werkelijk de macht veroverde, was Louis-Napoleon Bonaparte, vanaf 1852 keizer Napoleon III. Als jonge prins en neef van de eerste Napoleon had hij nog voor de Italiaanse eenheid gestreden. Daarna had hij met verve het nationaliteitenprincipe als basis voor een nieuwe Europese statenorde gepropageerd. Als keizer begon hij dat beginsel in daden om te zetten, mede als weg naar herstel van de aloude Franse dominantie in Europa. De Krimoorlog (1854-1856) en de Italiaanse Oorlog (1859) waren daarvan het gevolg.

Het is niet eenvoudig vast te stellen hoe Duitsland precies in Napoleons beleid paste. Weliswaar leek hij soms een open boek: vóór zijn politieke ster tot grote hoogte zou stijgen publiceerde Louis-Napoleon een reeks artikelen, toespraken en boeken en ook als staatshoofd maakte hij zijn ideeën soms via de drukpers bekend, zij het dan meestal via *ghostwriters*. Toch

40 Giuseppe Mazzini, 'From a revolutionary alliance to the United States of Europe (1850)' in: Stefano Recchia en Nadia Urbinati (red.), *A cosmopolitanism of nations. Giuseppe Mazzini's writings on democracy, nation building, and international relations* (Princeton, NJ en Oxford 2009) 132-135; Hugo wordt geciteerd in: Klaus Peter Walter, 'Victor Hugo (1802-1885)' in: Winfried Böttcher (red.), *Klassiker des europäischen Denkens. Friedens- und Europavorstellungen aus 700 Jahren europäischer Kulturgeschichte* (Baden-Baden 2014) 341-347, aldaar 345.

bleef er zelfs voor trouwe lezers van dat werk veel ruimte voor interpretatie over. Bovendien hulde Napoleon III zich maar al te graag in een wolk van mysterie. Niet voor niets noemden vele tijdgenoten hem een 'sfinx': in politieke gesprekken deed hij er vaak het zwijgen toe.⁴¹

Daarnaast hield hij ook als staatshoofd vaak vast aan de samenzweerspraktijken van zijn jonge jaren als revolutionair. Napoleon III sprak andere politieke figuren bij voorkeur onder vier ogen, zonder dat gespreksverslagen werden gemaakt, en koesterde zijn eigen communicatiekanalen, parallel aan de officiële diplomatie van zijn ministers van Buitenlandse Zaken. Tot overmaat van ramp voor historici ging daarnaast een deel van zijn archief in vlammen op tijdens de Parijse Commune in 1871.⁴²

Desalniettemin is duidelijk dat hij geen principiële bezwaren koesterde tegen de Duitse nationale eenheid. Hij beschouwde die als een logische historische ontwikkeling en was op bepaalde momenten ook bereid de Pruisische minister-president Otto von Bismarck en diens eenwordingspolitiek te ondersteunen. Met deze basishouding week hij af van de overheersende mening in Frankrijk.

Veel Fransen associeerden juist Duitsland, of preciezer: de Duitse Bond en de Rijnsgrens, sterk met de vernedering van hun land door het Weense systeem. Politiek en pers bekeken de Duitse Bond, het

41 Vgl. Yves Bruley, *La diplomatie du sphinx. Napoléon III et sa politique internationale* (Parijs 2013).

42 Johannes Willms, *Napoleon III. Frankreichs letzter Kaiser* (München 2008) 9-11; vgl. Bruce Douglas Loynd, *Bismarck and Napoleon III. The diplomacy of the German crisis of 1866. Unpublished dissertation of the University of California, Santa Barbara* (zp 1976) 36.

op bescherming tegen Frankrijk gerichte, overkoepelende verband van de Duitse landen, normaal gesproken vol argwaan.⁴³ Alleen in het revolutiejaar 1848, na de val van burgerkoning Louis Philippe, werd dit patroon even doorbroken. De eind februari in Parijs aan de macht gekomen revolutionaire regering reageerde zeer enthousiast op de revoluties in Berlijn en München en op het al-Duitse parlement dat zich vanaf mei in Frankfurt verzamelde.⁴⁴

Dit enthousiasme vervloog echter al snel, in het aangezicht van de Pruisische oorlogvoering, in naam van de Duitse Bond en de Paulskirche, tegen Denemarken in het conflict over Sleeswijk-Holstein.⁴⁵ Ook reageerde Parijs geschokt op het grove optreden van het Pruisische leger tegen de Poolse nationale beweging in de Pruisisch-Poolse provincie Posen

(zie hieronder). Volgens minister van Buitenlandse Zaken Jules Bastide stonden Pruisen en Duitsland nu symbool voor de ‘schending van de principes van gerechtigheid [...] en van het principe van het respect voor nationaliteiten’. Hij sprak zich uit tegen de Duitse eenheid, ‘aangezien die van dit volk van meer dan veertig miljoen zielen een voor zijn burens angstwekkende macht zou maken’.⁴⁶

Wat de Rijn grens betreft, gold dat juist de ontruiming in 1814-1815 van de al kort na de Revolutie van 1789 geannexeerde linkeroever van de Rijn in Frankrijk als een groot onrecht werd ervaren. Vooral van extreem-linkse zijde klonk dan ook steeds opnieuw de roep om dat verlies terug te draaien – als beste stap om de nationale schande uit te wissen.⁴⁷

In het besef van de risico’s van zo’n greep naar de Rijn grens keken Frankrijks regeringen er meestal wel vooruit zich achter die ambitie op te stellen. De enige uitzondering was in 1840, toen de Franse regering totaal geïsoleerd was komen te staan in een internationaal conflict over de toekomst van het Ottomaanse Rijk. Om deze vernederende situatie te compenseren maakte de regering van de liberaal Adolphe Thiers op hoge toon aanspraak op de linkeroever van de Rijn en dreigde met oorlog, een dreiging die de premier vervolgens niet waar durfde te maken.⁴⁸

Deze Rijn crisis van 1840 demonstreerde perfect waarom Franse regeerders er

43 Reiner Marcowitz, *Großmacht auf Bewährung. Die Interdependenz französischer Innen- und Außenpolitik und ihre Auswirkungen auf Frankreichs Stellung im europäischen Konzert 1814/15-1851/52*. Beihefte der Francia 53 (Stuttgart 2001) 74-98, 152-178.

44 Ze was echter te zwak om de revolutionairen in Duitsland en elders daadwerkelijk te hulp te schieten. Zie: Laurent Theis, ‘Entre besoin de repos et désir de gloire (1815-1870)’ in: Dominique de Villepin (red.), *Histoire de la diplomatie française* (Parijs 2005) 507-610, aldaar 572-573.

45 Denemarken had de intentie om het door de Deense koning bestuurde en deels door Duitstaligen bewoonde hertogdom Sleeswijk onder de nieuwe, liberale Deense constitutie te brengen. Die Duitstaligen stuurden juist aan op aansluiting bij het eveneens door de Deense koning bestuurde, zuidelijk gelegen hertogdom Holstein, dat tot het grondgebied van de Duitse Bond behoorde. Zie: Hans Schultz Hansen, ‘Demokratie oder Nationalismus. Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1918’ in: Ulrich Lange (red.), *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Neumünster 1996) 459-485, aldaar 427-448; Zie ook: Carsten Due-Nielsen en Bjørn Claus, *Fra helstat til nationalstat 1814-1919*. Dansk Udenrigspolitikens historie 3 (Copenhagen 2006) 99 e.v.

46 Theis, ‘Entre besoin de repos et désir de gloire (1815-1870)’, 574-575.

47 Poidevin en Bariéty, *Frankreich und Deutschland*, 26-27.

48 Miroslav Sedivy, *Crisis among the great powers. The Concert of Europe and the Eastern Question* (Londen en New York 2017) 55-59.

goed aan deden over de linkeroever te zwijgen, want het enige blijvende effect was de herleving van de na 1833 afgezwakte Duitse nationale beweging. Deze schaarde zich nu achter een felle anti-Franse eenwordingspolitiek. Hieven talloze Duitsers in 1830-1832 te pas en te onpas Polenliederen aan, zo galmde in 1840 overal de intimiderende woorden van een nieuw lied: 'Sie sollen ihn nicht haben, den freien, deutschen Rhein!'⁴⁹

Deze les van 1840 helpt ook verklaren waarom Napoleon III, als strategie die buiten de gebaande paden durfde treden, in de jaren 1850 en 1860 afstand nam van de traditionele Franse distantie en vijandigheid jegens Duitsland. Hoewel vroeger een ander beeld overheerste,⁵⁰ menen veel historici vandaag de dag, dat de keizer voor de Rijngrens geen werkelijke belangstelling had.⁵¹ In zijn vele publicaties duikt het onderwerp nauwelijks op. Hoe populair de theorie van 'natuurlijke grenzen' in

Frankrijk ook was,⁵² Napoleon III lijkt in uitbreiding van het Franse grondgebied niet werkelijk geïnteresseerd te zijn geweest. De teneur van zijn internationaalpolitieke denken was eerder dat Frankrijk zijn oude roem en macht zou kunnen herwinnen door op te treden als voorvechter van een continentale herordening op basis van nationaliteiten. Dat zou het land in staat stellen de positie als eerste arbiter van Europa te veroveren, wat meer prestige en invloed zou opleveren dan een paar extra provincies ooit konden brengen.⁵³

Dat velen destijds toch veronderstelden dat de keizer der Fransen op territorium uit was en dat hij die reputatie ook lang daarna behield, is veeleer terug te voeren op de enkele momenten waarop hij afweek van die lijn. Vooral de als beloning voor de Franse hulp tegen Oostenrijk met het koninkrijk Piëmont afgesproken annexatie van Savoye en Nice in 1860 wekte in het buitenland veel wantrouwen. Mede omdat Parijs die annexatie met een verwijzing naar de 'natuurlijke grenzen' onderbouwde, leek het alsof Napoleon III ineens zijn ware aard toonde. Net als in 1840 klonk in Duitsland opnieuw en reflexmatig 'Die Wacht am Rhein.'⁵⁴

Terwijl hij zich dat door zijn familiale achtergrond en zijn reputatie als oud-revolutionair juist niet kon veroorloven, ondermijnde Napoleon III met dergelijke principeloze stappen zijn geloofwaardigheid. In de jaren 1860 zou hij merken dat

49 Ibidem, 247-256.

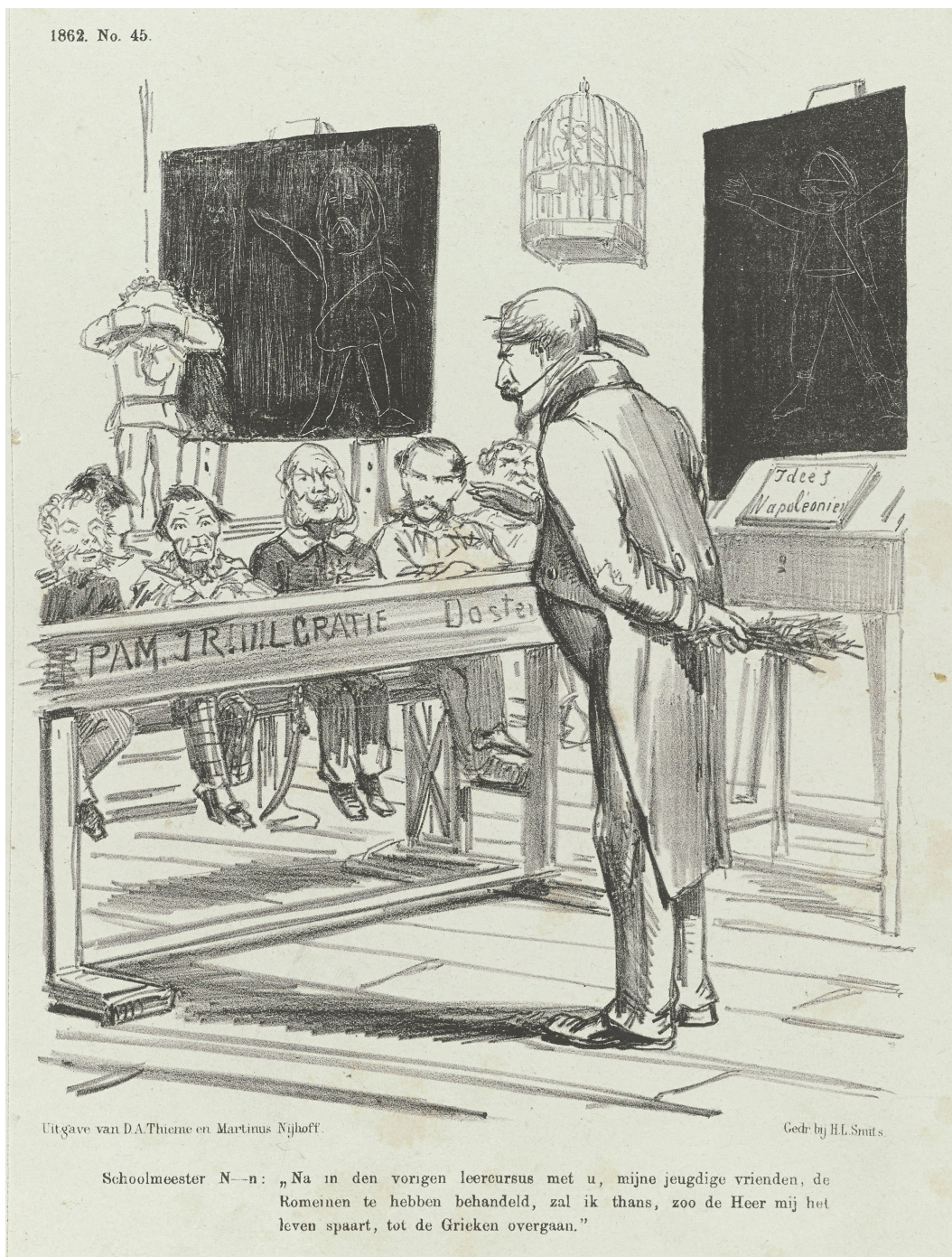
50 Hermann Oncken, *Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71* 1-3 (Stuttgart etc. 1926).

51 Natalie Isser, *The Second Empire and the press. A study of government-inspired brochures on French foreign policy in their propaganda milieu* (The Hague 1974) 151 (gebaseerd op verbrande documenten uit het Louvre); Loynd, *Bismarck and Napoleon III*, 57-58, 158; Georges Dethan, 'Napoléon III et l'Europe des nations', *Revue d'Histoire Diplomatique* (1984) 256-266, aldaar 264; Reiner Marcowitz, 'Attraction and repulsion. Franco-German relations in the "Long Nineteenth Century"' in: Carine Germond en Henning Türk (red.), *A history of Franco-German relations in Europe. From "hereditary enemies" to partners* (New York 2008) 13-26, aldaar 17; Klaus Deinet, *Napoleon III. Frankreichs Weg in die Moderne* (Stuttgart 2019) 204-205 (gebaseerd op Bismarcks herinneringen aan zijn eerste gesprek met Napoleon III).

52 Daniel Nordman, *Frontières de France. De l'espace au territoire. XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1998) 63-66.

53 William E. Echard, *Historical dictionary of the French Second Empire, 1852-1856* (Westport, Conn. 1985) 555-556.

54 Willms, *Napoleon III. Frankreichs letzter Kaiser*, 179-180.

Spotprent van Keizer Napoleon III als schoolmeester voor een klas van Europese staatslieden, links vooraan Lord Palmerston. Verschenen bij *De Nederlandsche Spectator*, 8 november 1862.

Tekening door Johan Michaël Schmidt Crans, Rijksmuseum Amsterdam

het hem mede daardoor niet gegeven was van de Duitse eenwording te profiteren, hoe welwillend hij zich tegenover Bismarck ook opstelde. Het was zijn toekomstperspectief geweest, dat er op een gegeven moment een groot Europees congres zou plaatsvinden, waarop de Duitse kwestie definitief en in het kader van een complete revisie van de Europese verhoudingen geregeld zou worden. Hij streefde er ook naar dat Parijs, net als na de Krimoorlog, het toneel voor dat congres zou worden met zichzelf in de rol van voorzitter, om niet te zeggen: 'Europees president'. Het moest Frankrijks leidende rol op het continent voor lange tijd vastleggen en ook de toekomst van de Napoleontische dynastie in Frankrijk verzekeren.⁵⁵

Toen het in 1866, tijdens de Duits-Duitse Oorlog en vooral na de Pruisische overwinning op Oostenrijk in de Slag van Königgrätz, zó ver was gekomen dat het congresidee verwezenlijkt moest worden, stonden Frankrijk en zijn keizer er echter volledig alleen voor. Het vertrouwen van de andere grote mogendheden in Napoleon III was in de jaren ervoor langzaam maar zeker weggevloeid, waardoor Bismarck nog nauwelijks rekening met zijn wensen hoefde te houden.

55 Dit is het *Leitmotif* in: William E. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe* (Baton Rouge en Londen 1983); rond 1860 dicteerde Napoleon III verschillende brochures die vervolgens anoniem of onder een andere naam verschenen, waarmee hij de Europese publieke opinie voor dit idee van een congres wilde winnen en waarin hij een nieuwe Europese orde op basis van nationaliteiten voorstelde als waarborg voor de vrede en de veiligheid van het continent, zie: Isser, *The Second Empire and the press*.

Brits evenwichtsdenken en liberaal vooruitgangsgeloof

Terwijl Czartoryski, Mazzini en Napoleon III de veiligheid van het continent op een fundament van nationaliteiten wilden stellen en in de plannen daarvoor ook een verenigd Duitsland opnamen, koesterde Groot-Brittannië bedenkingen. Het Britse koninkrijk zag in Duitsland vooral een 'intermediary system' (aldus de Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Castlereagh), een zone tussen Englands grootste rivalen Frankrijk en Rusland. Duitsland diende zo te worden georganiseerd dat het zich krachtig teweer kon stellen tegen pogingen van die twee mogendheden om er hun invloedssfeer van te maken.⁵⁶ Dit Brits evenwichtsdenken bracht echter ook met zich mee dat Duitsland zelf ook weer niet al te groot en machtig mocht worden. Vandaar ook dat een Britse diplomaat, toen zich aan het begin van de jaren 1830 opnieuw Duitse nationalistena krachtig roerden, meteen waarschuwde tegen de 'extravagante doctrine van Duitse eenheid'.⁵⁷

De Britse Duitslandpolitiek had echter met een innerlijke tegenstrijdigheid te kampen die zich door de jaren steeds sterker manifesteerde. Aan de ene kant hechtte men zeer aan de in Wenen geschapen status-quo als waarborg voor de Europese machtsbalans, terwijl men aan de andere kant langzaam van de noodzaak van concessies aan de nationaal-liberale bewegingen in Italië, Duitsland en elders overtuigd raakte en daarbij de risico's voor de

56 Brendan Simms, *Britain's Europe. A thousand years of conflict and cooperation* (Londen 2017) 117.

57 *Ibidem*, 123.

status-quo op de koop toe leek te nemen. Deels kwam deze ambivalentie voort uit het feit dat het binnenlandse en economische beleid van het Verenigd Koninkrijk door de aanneming van de Great Reform Act (1832) en de intrekking van de Corn Laws (1846) geleidelijk meer liberale trekken aannam. Daardoor verbreidde zich in Engeland, zelfs in conservatieve kringen, het geloof dat gevaarlijke maatschappelijke spanningen door tijdige hervormingen van bovenaf in goede banen moesten worden geleid. Daarachter ging een lezing van de Britse geschiedenis schuil die onder meer de ‘Glorious Revolution’ van 1688-1689 als gematigd antwoord op burgeroorlogachtige toestanden interpreteerde. Volgens veel Britten zouden andere landen er goed aan doen op vergelijkbare wijze de angel uit eigen maatschappelijke spanningen te trekken.⁵⁸

Die politiek-mentale achtergrond verklaart waarom een flink deel van de Britse publieke opinie al vroeg, zeker vanaf de jaren 1830, geneigd was de Duitse Bond als achterhaald en mislukt te kwalificeren. Ze had zich simpelweg te zeer ontpopt als een instrument van de reactionaire blokkadepolitiek van de Heilige Alliantie. De Britten zagen dat gebrek aan soepelheid als een groot gevaar voor de stabiliteit van Europa. Op den duur zou de maatschappelijke druk erdoor enkel tot overkoken worden opgevoerd. In plaats daarvan bepleitte de Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Palmerston bijvoorbeeld in 1833 een strategie van verdeel en heers.

58 Scott W. Murray, *Liberal diplomacy and German unification. The early career of Robert Morier* (Londen 2000) xviii, 16, 66; zie ook: David Cannadine, *Victorious century. The United Kingdom, 1800-1906* (z.p. 2018) 102-104.

Door concessies te doen aan gematigde liberalen in de vorm van constitutionele hervormingen en liberalisering van het economische beleid, konden de Duitse regeringen hen mobiliseren voor de strijd tegen de onverzadigbare eisen van radicalen.⁵⁹

Tegelijkertijd verwierf Pruisen in dat Britse denken geleidelijk de functie van tegenmodel voor de Duitse Bond als organisator van rust en stabiliteit in Duitsland. In de periode van 1830 tot 1871 projecteerden Britse waarnemers hun hoop op politieke en economische liberalisering in Duitsland in toenemende mate op Pruisen. Eerst was vooral de Deutscher Zollverein, de in 1834 opgerichte, door Pruisen geleide douane-unie, voor die beeldvorming verantwoordelijk.⁶⁰ Later gaf ook het relatief liberale image van de in 1840 aangetreden Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV daar voeding aan. In deze door wensdenken en typisch negentiende-eeuws vooruitgangsgeloof bepaalde Britse concepties was Pruisen, in de woorden van Frank Lorenz Müller (St. Andrews), ‘the great vehicle of British hope for Germany.’⁶¹

Ook voor de machtsverhoudingen op het allerhoogste Europese plan leek dat Pruisisch leiderschap in Duitsland voor de Britten grote voordelen te hebben. Allereerst doordat een liberaal en Pruisisch gekleurd Duitsland in Europa een heel andere rol zou spelen. ‘Such a Germany, “western”, parliamentary and predominantly Protestant’ would be England’s “natural ally” against Cossack [d.i. Russisch]

59 Müller, *Britain and the German Question*, 23.

60 Vgl. John R. Davis, *Britain and the German Zollverein, 1848-66* (Houndsmills 1997).

61 Müller, *Britain and the German Question*, 51, 205.

despotism, French encroachments and the spread of Catholic influence', aldus de Britse (van oorsprong Joods-Duitse) historicus Werner Mosse.⁶²

Daar kwam nog bij dat een uit Duitsland (en Italië) gekatapulteerd Oostenrijk – een noodzakelijk gevolg van zo'n Pruisische leidersrol – zich gedwongen zou zien zijn machtsambities voortaan op Zuidoost-Europa te richten. Daar deed zich door het langzaam verschrompelen van het Osmaanse Rijk een machtsvacuum voor waarin Rusland steeds nadrukkelijker opdroeg. Het Habsburgse Rijk leek menig Londens staatsman de ideale mogendheid om als barrière tussen het Osmaanse en het Russische Rijk te fungeren om zo de aspiraties van Sint-Petersburg te blokkeren.⁶³

Hoe vaak ook de politiek van alledag dit soort grootse visies over een herschikking van de Europese krachtslijnen van de agenda verdrong, zij moeten in de herensociëteiten en achterkamers van de macht in Londen en andere hoofdsteden toch een aanzienlijke rol hebben gespeeld. Het is belangrijk dit te bedenken, al was het maar omdat de breedvoerige en ambitieuze concepties van Czartoryski, Mazzini en consorten daardoor toch minder fantastisch en wereldvreemd overkomen dan ze in eerste instantie lijken.

62 Mosse, *The European Powers and the German Question*, 5.

63 Aldus schetste Lord Palmerston dit perspectief op de functie van Oostenrijk in het Europese statenstelsel in een gedrukte instructie die in de zomer van 1849 onder alle Britse diplomatieke posten in Europa werd gecirculeerd, zie: Günther Heydemann, *Konstitution gegen Revolution. Die britische Deutschland- und Italienpolitik 1815-1848* (Göttingen 1995) 113, 119.

Voorwaardelijke acceptatie van Pruisisch Duitsland

De positieve verwachtingen die verschillende vertegenwoordigers van naburige naties met een nationale eenwording van Duitsland verbonden, gingen meestal niet in vervulling. Al in 1848 ervoeren de Polen als eersten dat de meeste Duitse liberalen niet werkelijk hun bondgenoten waren. Zoals hierboven al kort werd aangestipt, ontstond meteen na de revolutie in Berlijn een conflict tussen Duitse en Poolse inwoners in de Pruisisch-Poolse provincie Posen. Een Pools Nationaal Comité drong bij de Pruisische regering aan op een 'nationale reorganisatie' van de provincie, dat wil zeggen op Poolse autonomie.⁶⁴ Aanvankelijk leek Berlijn ook bereid daarin mee te gaan, maar weldra ontbrandde er ter plekke toch een ernstig conflict tussen de nationaliteiten. Een bloedige, militaire onderdrukking van de Polen was het gevolg.⁶⁵

Eind juli 1848 bleek het al-Duitse parlement bereid dit harde beleid te steunen. Na drie dagen fel debat stemde een overweldigende meerderheid van de Paulskirche voor de annexatie van een groot deel van Posen (bij het nieuwe te vormen Duitsland). De dichter Wilhelm Jordan, een Berlijnse afgevaardigde die tot dan toe bij het linkse kamp had gehoord, verklaarde zelfs onder oorverdovend applaus dat Polen helemaal geen levensvatbare

64 Hackmann en Kopij-Weiß, *Nationen in Kontakt und Konflikt*, 48-49.

65 Michael G. Müller, Bernd Schönemann en Maria Wawrykowa, (red.), *Die "Polen-Debatte" in der Frankfurter Paulskirche: Darstellung, Lernziele, Materialien*. Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts 82, 11 (Frankfurt am Main 1995) 9.

natie meer was.⁶⁶ Hoezeer deze gebeurtenissen de Polen van alle illusies over de Duitsers hadden beroofd, maakte een jaar later een brochure van de jonge Poolse publicist Julian Klaczko duidelijk. De titel *Die deutsche Hegemonen* liet over het nieuwe Poolse Duitslandbeeld al geen twijfel meer.⁶⁷

Ook de Italianen werden in 1848 door de Duitse revolutie ernstig teleurgesteld. Begin april richtte de officiële krant van de provisorische regering van Milaan, *Il 22 Marzo*, bijvoorbeeld een plechtstatige en vriendschappelijk bedoelde verklaring aan de revolutionairen in Frankfurt, waarin zij onder meer betoogden: ‘We doen een appèl op jullie, onze broeders, o Duitsers! We hebben vele nobele zaken met elkaar gemeen [en] delen de Oostenrijker als vijand.’⁶⁸ Anders dan verwacht reageerden de Duitse adressanten gepikeerd op de Italiaanse veronderstelling dat Oostenrijk de gemeenschappelijke vijand zou zijn.⁶⁹ Hoezeer ook dat land na 1815 voor vele Duitse liberalen de gebeten hond was geweest, het Oostenrijkse lidmaatschap van de Duitse Bond woog blijkbaar toch zwaarder. De revolutionaire solidariteit *à la Allemande* stuitte daar op een grens.⁷⁰

66 Ibidem, 25-28.

67 Julian Klaczko, *Die deutschen Hegemonen. Offenes Sendschreiben an Herrn Georg Gervinus* (Berlin 1849).

68 ‘Il Governo Provvisorio alla Nazione Germanica’, *Il 22 Marzo*, 7 april 1848.

69 *L’Alba*, 13 april 1848.

70 De reden hiervoor was dat het Duitse nationalisme tussen 1833 en 1848 van functie en daardoor van karakter was veranderd: van participatief naar integratief nationalisme. Zie: Michael G. Müller, ‘Deutsche und polnische Nation im Vormärz’ in: Klaus Zernack (red.), *Polen und die polnische Frage in der Geschichte der Hohenzollernmonarchie 1701-1871. Referate einer deutsch-polnischen Historiker-Tagung vom 7. bis 10. November in Berlin-Nikolassee*. Einzelveröffentlichungen der Historische Kommission zu Berlin 33 (Berlijn 1982) 69-95, aldaar 73 e.v.

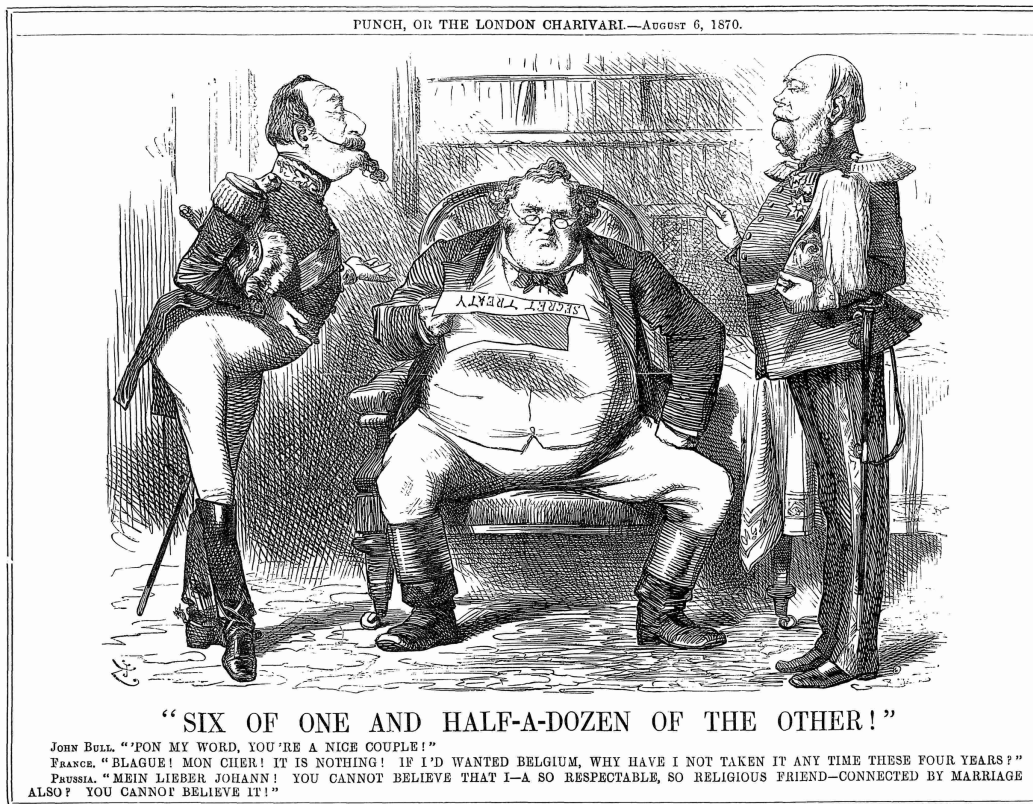
Voor de Fransen kwam de ware teleurstelling later, in 1866. Frankrijk voelde zich na de snelle Pruisische overwinning op Oostenrijk op het verkeerde been gezet. Napoleon III had zich in de coulissen opgehouden om de beide kemphanen bij gelegenheid zijn niet geheel belangeloze bemiddeling aan te bieden. De kans daarop was nu vervlogen en pers en politiek begonnen de Oostenrijkse nederlaag bij Königgrätz als een schandelijke slag voor de Franse nationale trots te duiden. De eis ‘Revanche pour Sadowa!’, zoals de slag in Frankrijk werd genoemd, klonk alom.⁷¹

Daarmee werd bedoeld dat Frankrijk als rivaliserende grote mogendheid voor de Pruisische machtstoename door middel van territoriale vergroting gecompenseerd diende te worden.⁷² Dat was in de negentiende eeuw geenszins ongebruikelijk,⁷³ maar mede door toedoen van Bismarck viste de regering van Napoleon III in de tijd na Königgrätz – terwijl België, Luxemburg, het Rijnland, Saarlouis en Saarbrücken de revue passeerden – telkens achter het net. Het is de frustratie over dat uitblijvende succes die mede kan verklaren waarom Frankrijk zich

71 Poidevin en Bariéty, *Frankreich und Deutschland*, 96-98.

72 In Duitse teksten werd deze leuze vaak vertaald als ‘Rache für Sadowa’, maar *Rache* (wraak) is een te grove vertaling. Het Franse ‘Revanche’ refereert eerder aan ‘compensatie’. Zie: Paul Hartig, ‘Königgrätz im Urteil französischer Historiker’ in: Richard Dietrich (red.), *Europa und der Norddeutsche Bund* (Berlijn 1968) 157-181, aldaar 158.

73 Paul Gordon Lauren, Gordon A. Craig en Alexander L. George, *Force and statecraft. Diplomatic challenges of our time* (4de druk; Oxford etc. 2007) 40-41; zie ook: Winfried Baumgart, *Europäisches Konzert und nationale Bewegung: internationale Beziehungen, 1830-1878*. Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen 6 (Paderborn 1999) 151-152.

Spotprent op de Frans-Duitse Oorlog: Napoleon III en Wilhelm I van Pruisen ontkennen tegenover John Bull (Engeland) het recente bericht in *The Times* over een vermeend verdrag uit 1866 over Franse annexatie van België. Verschenen in *Punch*, 6 augustus 1870.

Tekening door John Tenniel, Google Books

uiteindelijk in 1870 zo gretig in de fatale oorlog tegen Pruisen en Duitsland stortte.

Alleen de Britten kregen zo ongeveer wat ze na enige tijd als gewenste uitkomst hadden bedacht: een door Pruisen geleid en daarmee ook in economische zin modern Duitsland. Veel Britse kranten waren zelfs zeer tevreden met, zoals *The Times* het in 1866 noemde, ‘the formation of a great nationality between the Rhine and the Vistula’. Samen met de bijna-afronding van de Italiaanse natiestaat met het door Oostenrijk afgestane Venetië (alleen Rome moest nog volgen) was dit

‘an inestimable blessing for Europe and a security for the preservation of the public peace’, aldus de krant.⁷⁴

Wat de Britten desalniettemin met zorg vervulde, was dat Pruisen zich niet zover in liberale richting had ontwikkeld als zij dat zich vanaf de vroege jaren 1840 waren gaan voorstellen. Bij alle leedvermaak over de gevoelde en daadwerkelijke nederlagen die Frankrijk door toedoen van Pruisen moest ondergaan, weerklonk in

⁷⁴ *The Times*, 14 juli 1866.

de Britse commentaren van de late jaren 1860 en vroege jaren 1870 daarom ook al zacht een zekere teleurstelling over het halfhartige Pruisisch-Duitse constitutionalisme.⁷⁵ Dit wijst op de voorwaardelijkheid van de Britse acceptatie van het nieuwe Duitse Keizerrijk en het nieuwe Europese statenstelsel. Enkel een consequente liberalisering van Duitsland zou in Britse ogen kunnen garanderen dat zowel het Keizerrijk zelf als Europa stabiel en veilig bleef.

Nut en noodzaak van het Europees perspectief

Het is ook deze conditionaliteit van de acceptatie van de Duitse eenwording die de voornaamste vondst van dit artikel vormt. Alle hiervoor besproken voorbeelden duiden erop dat de Duitse ontwikkelingen door de burens in een bepaald, de eigen politieke plannen dienend kader werden gesteld. Zij werden door hen geframed en daarbij van hun puur Duitse context vervreemd. In elk geval voor de Polen, Italianen en Fransen geldt bovendien dat zij poogden de Duitse zaak ten bate van de eigen politieke idealen te gebruiken. Die indruk ontstaat bij de Britten veel minder, al lijken ook zij hun bijbedoelingen te hebben gehad. Het punt is dat deze buitenlandse politieke denkers en actoren meer dan vaak wordt verondersteld in de Duitse kwestie over een aanzienlijke imagination beschikten en voor zichzelf ook een grote mate aan agency opeisten. Zonder dat dit overigens wil zeggen dat

hun bemoeienissen uiteindelijk altijd het gewenste resultaat opleverden.

Het is daarnaast juist deze conditionaliteit van de acceptatie van een versterkte positie van Duitsland door zijn burens die de relevantie van het Europees perspectief op de Duitse kwestie onderstreept. Alleen door de visies van de naburige naties op de Duitse eenwording in de negentiende eeuw serieus te nemen, wordt het mogelijk te begrijpen hoe zij zich later verhiielden tegenover het ene Duitsland dat aan het eindpunt van dat proces stond. De aanhoudende dynamiek van de Duitse kwestie is slechts ten volle te begrijpen als we in de analyse de waarnemingen, ervaringen en ideeën van Duitslands burens als integraal bestanddeel van de problematiek zien. Ook de actuele attitudes in Europa ten aanzien van 'de macht in het midden' (Herfried Münkler) worden grotendeels bepaald door de afwegingen die Duitslands burens maken over de voor- en nadelen van Duitse macht en van hun speculaties over manieren om die te verhinderen of juist ten eigen nut te bevorderen.⁷⁶

Uit de voorbeelden van Czartoryski, Mazzini en Napoleon III blijkt dat Duitsland in hun concepties niet alleen vaak aanwezig was, maar ook dat het daarin even zo vaak niet eens de meest prominente rol speelde. Het waren veelal eigen ideeën, agenda's en politieke contexten die de houding ten aanzien van de opkomst van Duitsland in grote mate bepaalden. Desondanks of juist daardoor was het hún nationaliteitenpolitiek die eerst de Duitse liberalen hielp bij het najagen van de Duitse eenheid en later

⁷⁵ Murray, *Liberal diplomacy and German unification*, 71.

⁷⁶ Herfried Münkler, *Macht in der Mitte. Die neuen Aufgaben Deutschlands in Europa* (Hamburg 2015).

Bismarck de openingen bood om die op zijn manier te realiseren. Bovendien waren het juist de ideeën en visies over de Duits-Europese relaties die buiten Duitsland waren ontstaan, die de verwachtingen en verlangens schiepen waaraan het nieuwe Duitse Rijk na 1871 moest voldoen – verwachtingen en verlangens die, zoals we weten, niet uitkwamen en wellicht ook onvervulbaar waren.

Over de auteur

Prof.dr. **Jacco Pekelder** is voorzitter van de redactie van *Tijdschrift voor Geschiedenis*,

Universitair Hoofddocent aan de Universiteit Utrecht en bijzonder hoogleraar aan de Universität des Saarlandes. Momenteel werkt hij voor Routledge aan een monografie over de Duitse kwestie, werktitel: *Europe and the Rise of Germany. The Spectre of Hegemony from the Centre, 1830-1871*.

E-mail: j.pekelder@uu.nl